

Wording en vorm van de dorpen in de bedijkingen van Voorne-Putten en de Hoekse Waard (13e-17e eeuw)

REINOUT RUTTE

Begin 2008 toerde ik rond over Voorne-Putten en in de Hoekse Waard. Langs de binnenduinrand ging het van Oostvoorne naar Rockanje, vervolgens door vette kleiakkers en over dijkjes via de dorpen Nieuw-Helvoet, Nieuwenhoorn en Oudendoorn naar Abbenbroek en Zuidland, daarna over Putten richting de pont bij Nieuw-Beijerland. In de Hoekse Waard voerde de rit over dijken en door uitgestrekte akkerlanden langs Nieuw- en Oud-Beijerland, Klaaswaal, Numansdorp, Strijen, 's-Graven-deel en Maasdam. In de loop van de dag raakte ik steeds meer gefascineerd door de uiteenlopende nederzettingvormen in het grootschalige agrarische productielandschap. Wanneer en hoe zijn dit landschap en vooral die nederzettingen ontstaan, en aan wat en wie danken die dorpen hun ligging en plattegrond?

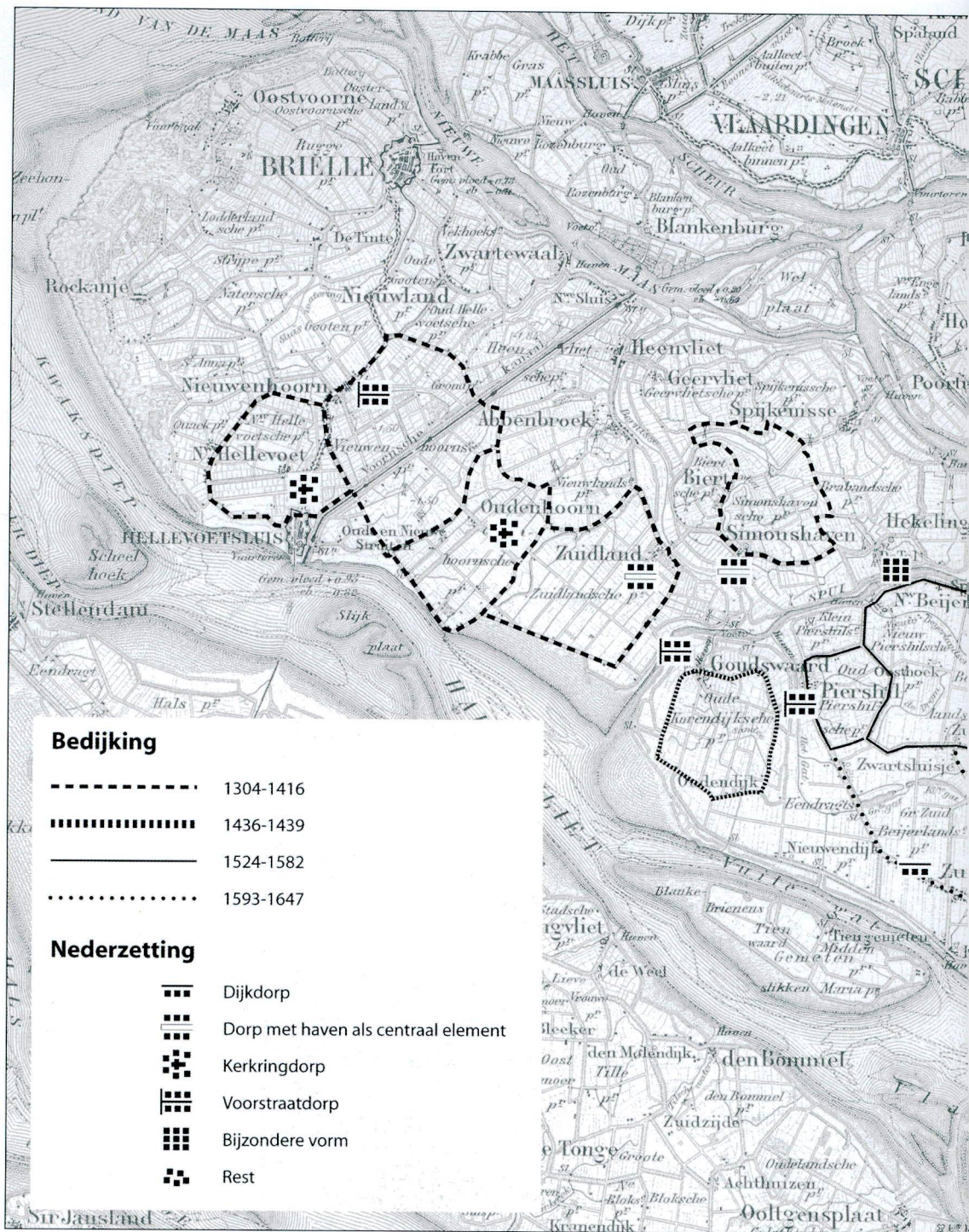
Voorne-Putten en de Hoekse Waard kwamen grotendeels tot stand tussen 1350 en 1650 (Baars, 1979; Klok, 1939, pp. 82-103; Teixeira, 1925 en 1952). In die periode werden opwassen in de delta, waar het water vrij spel had, stap voor stap bedijkt en gewonnen op zee en rivier, deels door middel van aanzienlijke bedijkingen waarbij complete ringdijken indien nodig niet werden geschuwd, deels door middel van meer bescheiden aandijkingen. Aan de noord- en de oostkant van Voorne en Putten was het bedijken reeds vóór 1300 begonnen, bijvoorbeeld van Zwartewaal, Abbenbroek en Spijkenisse (Don, 1992, pp. 13-41; Teixeira, 1952: Kaarten). Alledrie kwamen tot stand door de aanleg van een ringdijk waarmee opwassen werden ingepolderd. Alledrie kregen op een plek die gunstig lag voor een haven -een rivierarm of kreek- een nederzetting, die dezelfde naam ging dragen als de bedijking. In zowel Spijkenisse als Zwartewaal resulteerde dat aan de oostrand van de polder in een dijkdorp: een langgerekte nederzetting waarvan de bebouwing de dijk volgt, de kerk aan de voet daarvan is gesitueerd en de haven langs de buitenkant. Echter in Abbenbroek steekt de haven de nederzetting in en vormt het structurerende ruimtelijke hoofdelement: een soort grachtje met daarlangs aan beide kanten huizen en kades die tevens deel uitmaken van de ringdijk. Aan de korte kant van de haven aan de landzijde loopt een weg naar beneden de polder in naar de

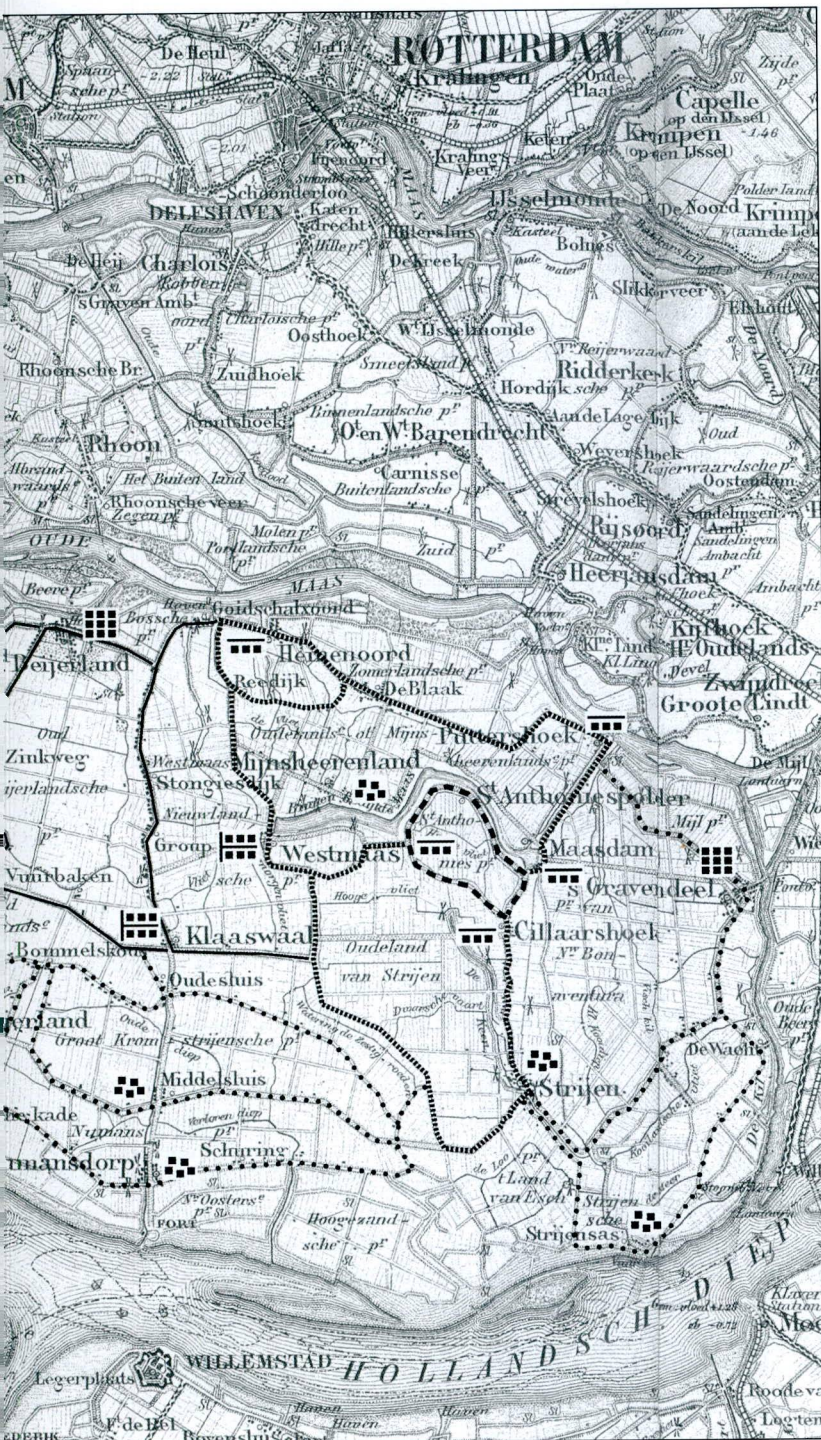
kerk. De haven van Abbenbroek stond in verbinding met de Bernisse, toentertijd een belangrijke vaarweg voor de handel. De eveneens langs de Bernisse gelegen plaatsen Geervliet en Heenvliet, die zich in de loop van de 14e eeuw tot stad ontwikkelden, kenden een vergelijkbare opzet. Brielle deed vóór de stadswording vermoedelijk sterk denken aan Zwartewaal (een dijkdorp).

Over de manier waarop en waarom deze bedijkingen en dorpen werden aangelegd, ontbreekt het aan bronnen, maar over de nederzettingen en bedijkingen die in de 14e eeuw in het gebied ten zuiden en zuidwesten van Zwartewaal en Abbenbroek werden gerealiseerd, is iets meer bekend.

OUDENDOORN, NIEUWENHOORN, NIEUW-HELVOET EN ZUIDLAND: 1355-1416

In 1355 bevestigt Machteld, vrouwe van Voorne en burggravin van Zeeland, dat zij aan haar neef Floris van Borselen toestemming heeft gegeven om Ruygendijk en Oudendoorn te bedijken tot korenland (Van Alkemade en Van der Schelling, 1729, pp. 232-233). In hetzelfde stuk laat Floris van Borselen weten dat hij het gebied uitgeeft om te bedijken onder bepaalde voorwaarden, die worden opgesomd. Degenen die samen met Floris in de bedijking stappen, moeten jaarlijks belasting betalen in de vorm van onder meer tienden en de *sevende veure*. Daartegenover staat dat er de eerste zeven jaar vrijstelling

Kaart van Voorne-Putten en Hoekse Waard volgens de Topografische Atlas van het Koninkrijk der Nederlanden (1868) met daarop aangegeven de chronologie van de totstandkoming van de bedijkingen met de diverse soorten nederzettingen tussen 1300 en 1650 (Met dank aan Otto Diesfeldt en Iskandar Pané voor het tekenwerk).

wordt verleend van andere financiële verplichtingen. Voorwaarde is wel dat elke deelnemer volgens afspraak de aanleg van een dijkvak, evenredig aan zijn aandeel in het project, voor zijn rekening neemt. Verder wordt in het stuk een en ander geregeld in verband met gebruiksrechten, bestuur en rechtspraak in het nieuwe land. In een bijzonder artikel worden alle deelnemers verplicht om op elke honderd gemeten land een gemet af te staan aan de kerk. In 1367 werd Nieuwenhoorn onder vergelijkbare voorwaarden uitgegeven door Machteld van Voorne. In 1394 volgde Nieuw-Helvoet, door Aelbrecht van Beieren, graaf van Henegouwen, Holland en Zeeland (Van Alkemade en Van der Schelling, 1729, pp. 233-236; Teixeira, 1952, p. 38).

Uit de uitgiftebrieven blijkt dat de opwassen werden bedijkt om er akkerland van te maken: korenland. Men was zich klaarblijkelijk ten volle bewust van het gegeven dat met de bedijking van de opwassen vruchtbare zeekleigronden beschikbaar kwamen die zich al snel leenden voor het verbouwen van koren. En in de opkomende Hollandse steden nam de vraag naar graan toe. Hier kon dus geld worden verdiend. In samenwerking met de hoogste overheden in het gebied die aanspraak konden maken op de opwassen -de dames en heren van Voorne en Putten en de graven van Holland en Zeeland- slaagden vooraanstaande adellijke families als de Van Borselens er in om de grootschalige bedijkingen van Oudenhorn, Nieuwenhoorn en Nieuw-Helvoet te realiseren. Het oppervlak van deze bedijkingen was meer dan twee of zelfs drie keer zo groot als dat van de bedijkingen van vóór 1300, bijvoorbeeld Spijkenisse of Abbenbroek. Deze grootschalige projecten waren slechts mogelijk wanneer het risico werd gedeeld. Vandaar dat in de uitgiftebrief van Oudenhorn niet alleen gewag wordt gemaakt van het feit dat Machteld van Voorne toestemming verleent aan Floris van Borselen, maar ook een reeks voorwaarden is geformuleerd. Deze voorwaarden hadden deels betrekking op de samenleving die in het

nieuwe land zou ontluiken, maar waren hoofdzakelijk bedoeld voor degenen die deel gingen nemen aan de bedijking. In de uitgiftebrieven van Oudenhorn, Nieuwenhoorn en Nieuw-Helvoet is niet vastgelegd wie de medebedijkers waren, maar uit stukken aangaande 15e-eeuwse bedijkingen blijkt dat het veelal kapitaalkrachtige edellieden betrof (vergelijk: Rutte, 2007). Bij de bedijking van Zuidland, in 1416, is bijvoorbeeld sprake van de heer van Putten die de opwassen ter bedijking uitgeeft aan *2 Heeren en hunne medgezellen* (Van Mieris, 1756, p. 221). Die heren zorgden er voor dat de dijk tussen medio maart en medio juli werd aangelegd, zodat de werken zo min mogelijk werden bedreigd door boos weer en zware stormen (Baars, 1980-1, pp. 17-18). In principe volgde het dijktracé de meest geschikte ondergrond aan de randen van de opwassen, wat hier een daar een vrij grillig verloop opleverde. Nadat de dijk was voltooid werd het drooggevallen land verkaveld en verdeeld onder de deelnemers, die het vervolgens verpachtten aan boeren. Bekijken we Oudenhorn, Nieuwenhoorn en Nieuw-Helvoet, dan zien we binnen de ringdijk een in hoofdlijnen overzichtelijke inrichting: een regelmatig stelsel van zoveel mogelijk rechte hoofdwegen met daartussen rechthoekige kavels. De inrichting is doorgaans echter niet rechtlijnig (geen loodrecht kruisende wegen) omdat steeds rekening werd gehouden met de omstandigheden ter plaatse en de ondergrond, zoals oude kreek en bochten en scheve hoeken in de ringdijk. Men streefde niet zozeer koste wat het kost naar een compleet orthogonaal wegen- en kavelpatroon, maar kwam veeleer op pragmatische wijze tot een zo efficiënt mogelijke indeling c.q. verkaveling van het nieuwe akkerland (vergelijk: Baars, 1980-2). Het wegenpatroon van Zuidland is van een uitzonderlijke rechtlijnigheid. Bij de aanleg van de nederzettingen lijkt een vergelijkbare pragmatische werkwijze te zijn gevolgd. In de schriftelijke bronnen lezen we niets over de locatiekeuze, vorm en motieven voor de aanleg van de nederzettingen, maar aan de hand

van de dorpen Oudendoorn, Nieuwendooorn, Nieuw-Helvoet en Zuidland valt daarover wel iets te zeggen.

Ten eerste kan worden vastgesteld dat alleen de grootste bedijkingen werden voorzien van een nederzetting. In de kleinere 14e-eeuwse bedijkingen van Voorne ontbreken deze namelijk. Bovendien lagen de vier genoemde grootste bedijkingen het verst van bestaande, oudere nederzettingen. Kennelijk werd bij deze vier bedijkingen de noodzaak ingezien van een nieuw verzorgingscentrum en vooral ook van een parochiekerk. Opmerkelijk genoeg wordt in de uitgiftebrieven niet gerept van een dorp, maar de kerk is wel terug te vinden, in verband met de kosten van het onderhoud waaraan de medebedijkers moesten bijdragen.

Ten tweede valt op dat Oudendoorn en Nieuw-Helvoet min of meer midden in de polder werden gesitueerd en de vorm kregen van een kerkringdorp: een kerk met rondom een kerkhof, daaromheen een ringstraat en langs de buitenkant daarvan huizen en boerderijen. Deze nederzettingvorm was zeer gebruikelijk voor de oudere dorpen (vóór 1250) op de Zuid-Hollandse en Zeeuwse eilanden. Het ligt het meest voor de hand dat de kerkring van Oudendoorn en Nieuw-Helvoet werd afgeleid van het dichtstbijzijnde voorbeeld, Oostvoorne, het oudste dorp van Voorne, dat eveneens bestaat uit een kerkring.

Ten derde blijkt dat Nieuwendooorn en Zuidland aan de rand van de bedijkingen werden gebouwd, bij een natuurlijke haven, Nieuwendooorn bij de belangrijkste kreekarm en Zuidland langs de Bernisse. Voor nieuwe nederzettingen op een havenlocatie bij de dijk was een kerkring ongeschikt. In Nieuwendooorn werd ter hoogte van de buitendijkse haven een hoofdstraat dwars op de dijk geprojecteerd, de voorstraat. De kerk staat aan de zuidwestkant van deze straat. Naar het zich laat aanzien is dit de eerste nederzetting in het gebied volgens deze opzet. Omdat de buitendijkse havenkom al snel verdween door verzanding en voortgaande be-

dijkingen in de eerste helft van de 15e eeuw, is de oorspronkelijke opzet niet direct herkenbaar. Zuidland werd aangelegd naar voorbeeld van de oudere nederzettingen langs de Bernisse: een haven die aftakte van die grote waterloop en de nederzetting instak als een grachtje. De kerk verrees aan de voet van de havendijk op een vergelijkbare plaats als in bijvoorbeeld Abbenbroek. Overigens was in het begin van de 14e eeuw tegenover Zuidland de bedijking van Simonspolder gerealiseerd met de nederzetting Simonshaven, die eveneens werd bepaald door de haven (Don, 1992, pp. 28-31; Klok, 1939, p. 99-100). Alle nederzettingen langs de Bernisse die in de loop van de eeuwen werden aangelegd, kregen dus steeds dezelfde opzet, naar voorbeeld van de voorgangers.

Zuidland was de laatste nieuwe nederzetting die werd gerealiseerd op Voorne-Putten. In de eerste helft van de 15e eeuw was het eiland grotendeels bedijkt. De grootschalige bedijkingen van de Hoekse Waard waren toen juist begonnen¹. Ook in die bedijkingen werd een aanzienlijk aantal nederzettingen in diverse soorten en maten gerealiseerd. En meer dan in de 14e eeuw wordt in de schriftelijke bronnen aandacht geschonken aan de nederzettingen, al blijft het mondjesmaat.

VAN SINT-ANTHONIEPOLDER TOT GOUDSWAARD: 1358-1439

De oudste kern van de Hoekse Waard bestaat uit Strijen en Cillaarshoek, respectievelijk reeds in de 12e eeuw en in 1330 genoemd (Leenders, 1996, pp. 360-368; Teixeira, 1925, pp. 383-385). Oorspronkelijk lagen deze nederzettingen langs de dijk -Strijen op een natuurlijke hoogte en Cillaarshoek op de dijk- aan de westkant van de Grote of Zuid-Hollandse Waard, die tijdens de Sint-Elisabethsvloed in 1421 verloren ging (Leenders, 1996, pp. 360-368; Den Uyl, 1956). Na mislukte pogingen om de Grote Waard te herbedijken werd in 1436 besloten tot de bedijking van het zogenaamde Oudeland van Strijen. Het dorp Strijen kwam te liggen aan de zuidooststrand van de bedijking en was gesitu-

eerd aan een haven op een manier die doet denken aan Zwartewaal en Spijkenisse. De oudst bekende bedijking van de Hoekse Waard in haar tegenwoordige gedaante² is evenwel ouder dan de 15e eeuw. Dit is de Sint-Anthoniepolder uit 1358, gelegen benoorden het Oudeland van Strijen en voorzien van een bescheiden dijkdorp met dezelfde naam. Evenals Zuidland werd het bedijkt op initiatief van twee heren en hun metgezellen, na goedkeuring van de Van Puttens (Teixeira, 1925, pp. 321-322). Daarom valt het des te meer op dat het Oudeland van Strijen, na een overeenkomst tussen de heren van Putten (en Strijen) en de bestuurders van de stad Dordrecht, wordt bedijkt door een aantal geïnteresseerde poorters van Dordrecht, Delft en Geervliet en enige ingezetenen van Strijen en Poortugaal (Teixeira, 1925, pp. 383-385). Hier zien we voor het eerst dat niet een of meer heren cum suis de bedijking ondernemen, maar een groep burgers. Enerzijds wijst dit op de toenemende rijkdom en emancipatie van de burgerij, die mogelijk was door de opkomst van Holland en de economische bloei van de Hollandse steden (Hoppenbrouwers, 2002). Anderzijds blijkt dat ook deze burgers inzagen dat het deelnemen aan grote bedijkingen van vruchtbare kleiopwassen in de delta een lucratieve investering kon zijn.

De volgende bedijking, aan de noordrand van de Hoekse Waard, is eveneens uitgevoerd door een groep burgers. Oud-Heinenoord werd met toestemming van Philips van Bourgondië in 1437 bedijkt door een aantal poorters uit Dordrecht (Teixeira, 1925, pp. 266-267). De nieuwe nederzetting bestond uit een dijkdorp, gesitueerd aan de noordkant van de bedijking op de plek waar een kreek uitmondde in de (Oude) Maas. Die kreek diende buitendijks als haven, binnendijks aan de voet werd de kerk gebouwd. Een recept dat we eerder zagen bij Zwartewaal en Spijkenisse in de oudere bedijkingen van Voorne en Putten.

Slechts twee jaar later werd de bedijking uitgevoerd van de uitgestrekte opwassen gelegen tus-

sen Oud-Heinenoord, het Oudeland van Strijen en Sint-Anthoniepolder. Deze bedijking is in meerdere opzichten bijzonder. Na enkele mislukte pogingen van graaf Jan van Beieren en de heren van Putten om tot bedijken te komen, kocht Lodewijk van Praet het gebied, een deel in 1424 en het tweede deel in 1438 (Teixeira, 1925, pp. 300-302). Van Praet was geen Hollandse of Zeeuwse edelman zoals gebruikelijk was, maar heer van Moerkerken in Vlaanderen. In 1439 liet hij het hele gebied bedijken voor eigen rekening, dus zonder adellijke vrienden of metgezellen, en van burgers was al helemaal geen sprake. Deze bedijking ging dan ook zeer toepasselijk Mijnsheerenland van Moerkerken heten. Het dorp Mijnsheerenland werd aangelegd in de polder, dus niet aan een dijk, langs een kaarsrechte weg. Een unicum in de Hoekse Waard en op Voorne-Putten. Bovendien kreeg de bedijking niet één nederzetting, maar verschenen er behalve Mijnsheerenland nog drie: Puttershoek, Maasdam en Westmaas.

Puttershoek lag in de noordoosthoek bij de uitmonding van een vaart, die van de zogenoemde Binnenbedijkte Maas -een oude Maasarm die door de bedijking van Mijnsheerenland van Moerkerken werd ingesloten- naar de (Oude) Maas liep. Het was een eenvoudig dijkdorp. Maasdam was eveneens een dijkdorp, vernoemd naar de ligging bij de afdamming van de bedijkte Maasarm. Westmaas werd aangelegd bij het westelijke uiteinde van de Binnenbedijkte Maas, waaruit wederom de toepasselijke en pragmatische naamgeving blijkt. Aan de opzet van Westmaas is echter meer aandacht besteed. Het is niet zomaar een dijkdorp, maar kreeg een voorstraat die loodrecht op de ringdijk werd geplaatst (Den Uyl, 1956), zoals eerder in Nieuwenhoorn het geval was. Dit type nederzetting verscheen in dezelfde tijd in de bedijkingen van Dirksland (1415) en Oude Tonge (1438) op Flakkee, bezuiden het Haringvliet. De voorstraat in Dirksland en Oude Tonge was echter langer en liep uit op een voorname kerkring (Rutte, 2007). In Westmaas bleef het bij een bescheiden straat,

ontbrak een kerkring en werd de kerk geplaatst ten zuiden van de voorstraat. Vermoedelijk bezat Westmaas oorspronkelijk een haven, voordat het buitendijkse gebied in de 16e eeuw veranderde in een polder.

De oorspronkelijke situatie in Westmaas deed waarschijnlijk denken aan Goudswaard, de nederzetting in de laatste bedijking van de Hoekse Waard uit de 15e eeuw: Oude Korendijk. In 1439 gaven de heren van Putten enige opwassen uit aan een aantal heren om deze te bedijken, wat zij nog in datzelfde jaar deden. Nadien waren meerdere herbedijkingen nodig, onder meer in 1456 (Teixeira, 1925, pp. 594-595). Dit had wellicht te maken met het feit dat Oude Korendijk een eiland was temidden van opwassen, krekens en rivierarmen, dus anders dan de eerdere bedijkingen van de Hoekse Waard niet deels aansloot op oudere polders. Oude Korendijk lag meer dan tien kilometer ten westen van het Oudeland van Strijen en Mijnsheerenland van Moerkerken. Dit kan tevens aanleiding zijn geweest om de nieuwe nederzetting in de bedijking meer aanzien te geven dan tot dan toe meestal het geval was in de Hoekse Waard. Dus geen eenvoudig dijkdorp, maar een dorp met een hoofdstraat dwars op de dijk. Goudswaard is gesitueerd bij een kreek in de noordwesthoek van de ringdijk. Buitendijks vormt de kreek de haven, binnendijks volgt de voorstraat de rug van de kreek, die ten westen van de hoofdstraat loopt. Ten oosten van de hoofdstraat staat de kerk.

Helaas blijven de schriftelijke bronnen zwijgen over de motieven voor de keuze van de opzet van de nederzetting. Wel kan worden vastgesteld dat men, net als in de 14e eeuw, gedurende de 15e eeuw rekening bleef houden met de omstandigheden ter plaatse en daar indien mogelijk goed gebruik van maakte (denk bijvoorbeeld aan krekens voor havens). Ook de pragmatische en efficiënte werkwijze bleef gangbaar. Dit valt eveneens te zien aan de inrichting van de grote 15e-eeuwse bedijkingen van de Hoekse Waard, die in hoofdlijnen overeen ko-

men met die van Voorne, hoewel de rechtlijnigheid enigszins toeneemt, maar deze wordt pas manifest in een aantal 16e-eeuwse bedijkingen. Het oppervlak van enkele bedijkingen nam in de 15e eeuw, en ook in de 16e eeuw, enigszins toe, maar het verschil was veel minder groot dan we zagen in de 14e eeuw, toen het oppervlak sterk toenam ten opzichte van de periode vóór 1300.

PIERSHIL, KLAASWAAL EN DE BEIJERLANDEN:

1524-1582

Nadat binnen zeer korte tijd, in de jaren 1436, 1437 en 1439, met de bedijking van het Oudeland van Strijen, Oud-Heinenoord, Mijnsheerenland van Moerkerken en Oude Korendijk een indrukwekkend oppervlak aan vruchtbaar korenland was gewonnen, duurde het vijfentachtig jaar tot er weer een succesvolle bedijking met nederzetting werd gerealiseerd in de Hoekse Waard. De eerste 16e-eeuwse bedijking met nederzetting, Oud Piershil, kwam op initiatief van de heren van Renesse tot stand tegenover Oude Korendijk, ten oosten daarvan, en was in eerste instantie eveneens een eiland (Teixeira, 1925, p. 617). Het dorp Piershil is overduidelijk opgetrokken naar voorbeeld van het nabijgelegen Goudswaard. Schijnbaar achtte men voor een eilandpolder de combinatie van haven, dijk en voorstraat op een kreekkrug nog steeds functioneel en de kosten van de investering en de moeite van de aanleg waard. Een dijkdorp, immers, zou goedkoper en gemakkelijker zijn geweest en bleek in veel gevallen reeds eeuwen te voldoen.

Ook bij het volgende grote project, dat plaatsvond in 1539 en waarmee de opwassen bewesten Mijnsheerenland van Moerkerken werden gewonnen onder de naam Westmaas Nieuwland, was voor het dorp, Klaaswaal genaamd, de opzet met de voorstraat nog favoriet, hoewel bescheiden van uitvoering (Teixeira, 1925, pp. 235-237). Oud- en Nieuw-Beijerland, gelegen in de gelijknamige bedijkingen die respectievelijk in 1557 en 1582 de opwassen tussen Westmaas Nieuwland en Oud-Piershil droog legden, kre-

Jaar	Nederzetting
Vóór 1300	Oud-Rockanje, Zwartewaal, Heenvliet, Geervliet, Abbenbroek, Biert (verdwenen), Spijkenisse, Hekelingen, Cillaarshoek, Strijen (dorp ouder dan bedijking 1436)
1304	Simonshaven
1356	Oudendoorn
1358	Sint-Anthoniepolder
1368	Nieuwenhoorn
1395	Nieuw-Helvoet
1416	Zuidland
1436	Oudeland van Strijen
1437	Oud-Heinenoord
1439	Mijnsheerenland van Moerkerken/Puttershoek/Maasdam/Westmaas
1439/1456	(herbedijking) Oude Korendijk/Goudswaard
1524	Oud Piershil
1539	Westmaas Nieuwland/Klaaswaal
1557	Oud-Beijerland
1582	Nieuw-Beijerland
1593	Nieuw-Bonaventura/'s-Gravendeel
1625	Groot-Cromstrijen/Middelsluis
1631	Groot-Zuid-Beijerland
1642	Numanspolder/Numansdorp
1647	Strijense polder/Strijensas

Chronologie bedijkingen met nederzetting.

gen echter een andere vorm (Teixeira, 1925, pp. 219-220 en 626-627). De hoofdstructuur van Oud-Beijerland wordt bepaald door een vaart die dwars maar niet loodrecht op de dijk langs de (Oude) Maas staat, en buitendijks een haven. Langs de kades aan beide kanten van die waterloop staat bebouwing. In eerste instantie lijkt deze opzet enigszins op die van de nederzettingen langs de Bernisse. Belangrijk verschil is dat de waterloop geen haven is in directe verbinding met het buitenwater, de kades dus geen onderdeel vormen van de dijk en de bebouwing erlangs lager staat dan de dijk. Ander verschil is dat ten westen van die hoofdvaart langs de vaart nog twee parallelstraten zijn aangelegd. Bovendien is ook de dijk bebouwd. Oud-Beijerland kan worden beschouwd als een van de grootste en meest voornamelijk nederzettingen in de Hoekse Waard, al hangt de kerk er een beetje bij aan de zuidrand.

Evenals Oud-Beijerland kreeg Nieuw-Beijerland in vergelijking met de nieuwe nederzettingen in de andere bedijkingen een uitzonderlijk uitgebreid en gecompliceerd grondplan. In tegenstelling tot alle andere nederzettingen vertoont het weinig samenhang met de landschappelijke situatie ter plaatse. In abstracto bestaat het uit een rechthoek van straten waarbinnen een kruis van twee andere straten is geplaatst. Alleen de korte straat van dat kruis, met oost-west oriëntatie, is een hoofdstraat, waarlangs aan de zuidoostkant de kerk is gebouwd. De lange as van de rechthoek aan de westkant vormt de tweede hoofdstraat, die aan de noordkant uitkomt op de dijk, waar een haven ligt (vergelijk: Den Uyl, 1956). Waarom Oud- en Nieuw-Beijerland juist deze plattegronden kregen valt niet te beantwoorden. Wel kan aan de hand van de schriftelijke bronnen meer gezegd worden over het feit dat deze twee bedijkingen een uitgebreidere nederzetting kregen dan de meeste andere. Het geval wil namelijk dat de initiatiefnemers van beide projec-

ten de graven van Egmond waren, een van de voornaamste adellijke geslachten van Holland (Teixeira, 1925, pp. 219-220 en 626-627). Boven-dien staat in de stukken aangaande de bedijking van zowel Oud- als Nieuw-Beijerland te lezen dat de heren van Egmond de gronden in handen houden waarop de nieuwe nederzettingen worden gebouwd en dat zij zorg zullen dragen voor die bouw. Klaarblijkelijk zagen de heren van Egmond in hun bedijkingen graag voorname nederzettingen verschijnen die zich onderscheid-den van de dorpen in de bestaande polders. Dat de heren van Egmond erg gevoelig waren voor prestige blijkt uit het gegeven dat Lamoraal van Egmond, de initiatiefnemer van Oud-Beijer-land, deze polder vernoemde naar zijn hoog-adellijke wederhelft Sabina van Beieren.

Het wegennet in de Beijerlanden werd eveneens onder supervisie van de Van Egmonds en hun adviseurs aangelegd, terwijl de bedijking zelf welbewust aan anderen werd overgelaten. Voor de inrichting van hun bedijkingen huurden de Van Egmonds vooraanstaande landmeters in van de familie Symonsz (Baars, 1980-2, pp. 418-419; Siderius, 1967). Zij ontwierpen een rechtlijnig patroon van hoofdwegen bestaande uit een lange weg in de lengterichting van de polder waarop loodrecht drie dwarswegen waren ge-projecteerd (vergelijk: Cuypers, 2003). Zo'n grote mate van doordachte rechtlijnigheid valt nergens anders in de Hoekse Waard te ontdekken en moet op het conto worden geschreven van de initiatiefnemers. Dit wordt bevestigd door de gang van zaken bij de bedijkingen van na de Beijerlanden.

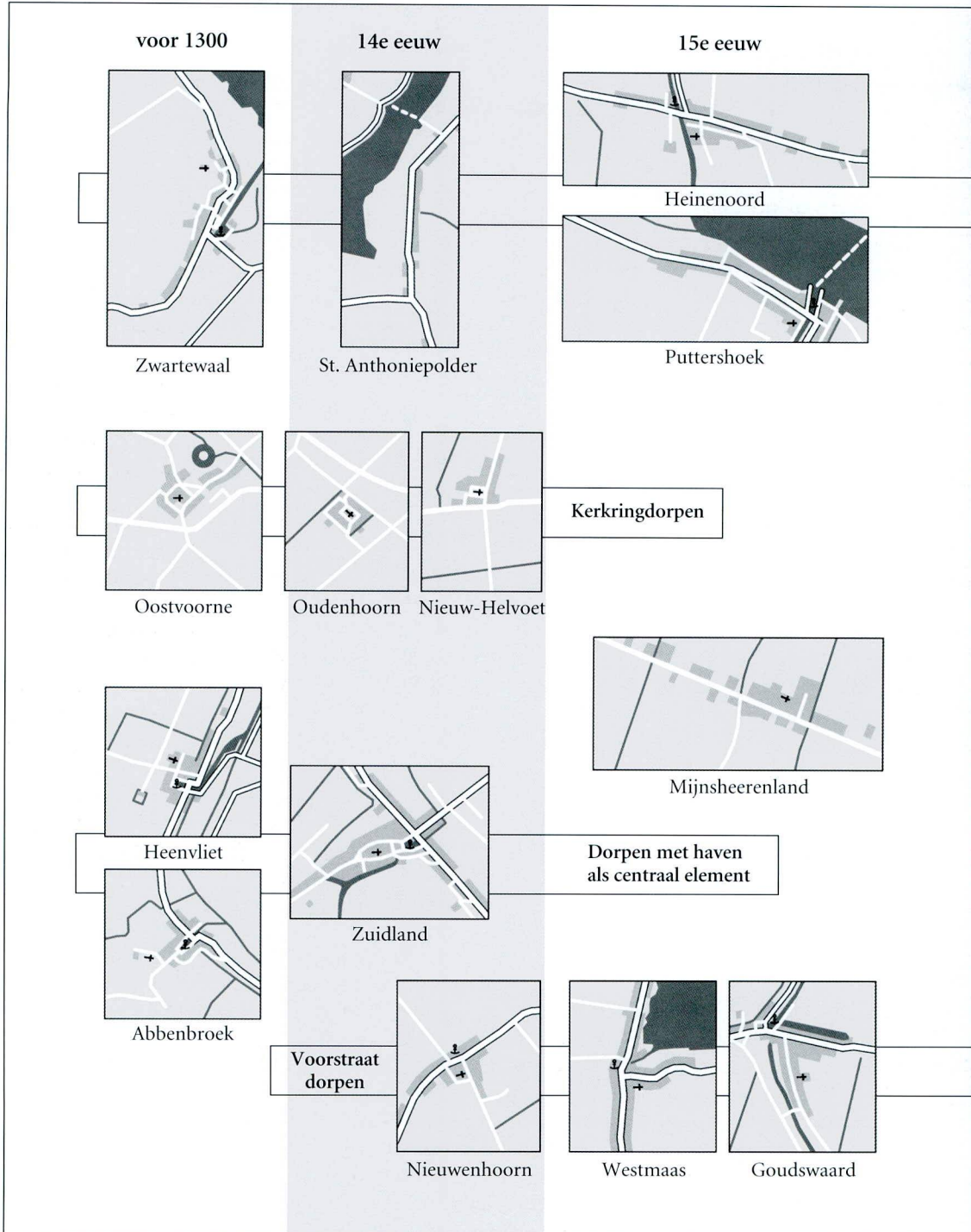
'S-GRAVENDEEL EN DE REST: 1593-1647

Na 1582 vonden de bedijkingen niet meer plaats op initiatief van één of enkele adellijke heren, maar door een groep aandeelhouders die grote-deels bestond uit regenten en kooplieden uit Hollandse steden, bestuurders uit de omgeving of kopstukken uit de kring van het hof van Hol-land, zoals Johan van Oldenbarnevelt (vergelijk: Baars, 1979 en 1980-2). Zagen we al dat in de 15e

eeuw burgers uit enkele steden een belangrijk aandeel hadden in twee grote bedijkingen van de Hoekse Waard, met de inpoldering van Westmaas Nieuwland in 1539 werd deze aanpak verder doorgezet. De aanzet hiertoe was reeds in 1492 gegeven toen Maximiliaan van Oostenrijk de ambachtsheerlijkheid Cromstrijen en het recht om te bedijken uitgaf aan zijn secretaris Mr. Gerard Numan (Teixeira, 1925, pp. 235 en 505-507). Deze slimme ambtenaar zag dat hij goud in handen had en ging handelen in die bedijgingsrechten door deze in aandelen te verko-pen. Dit proces zette zich voort in de loop van de 16e eeuw, waardoor het grootste deel van de nog niet bedijkte opwassen in gemeenschappe-lijk bezit van aandeelhouders kwam. De heren van Egmond droegen daartoe bij toen zij in 1614-1615 de opwassen van Zuid-Beijerland ver-kochten aan een consortium van Hollandse re-genten (Baars, 1980-2).

Uit de inrichting van de bedijkingen die door deze groepen van aandeelhouders werden on-dernomen, blijkt dat zij het meest belang hecht-ten aan een efficiënte en overzichtelijke verka-veling maar ook wel graag een regelmatig en rechtlijnig wegenpatroon zagen, in zoverre de vorm en loop van de dijk en het landschap dat toelieten. Gaan we af op de vorm van de dorpen in deze bedijkingen, dan kan worden vastgesteld dat deze projectontwikkelaars niet bijzonder veel aandacht hadden voor de nieuwe nederzet-tingen. In de bedijkingen van Groot-Cromstrij-en (1625), Groot-Zuid-Beijerland (1631), Nu-manspolder (1642) en de Strijense polder (1647) verschenen respectievelijk Middelsluis, dat uit één straatje bestond, het bescheiden dijkdorp Zuid-Beijerland, Numansdorp dat was samen-gesteld uit enige bebouwing langs beide zijden van een vaart en één parallelstraat, en Strijensas bestaande uit lintbebouwing langs een water-loop (Den Uyl, 1956; Teixeira, 1925, pp. 456, 507, 510-511 en 554-556). De grote uitzondering is 's-Gravendeel.

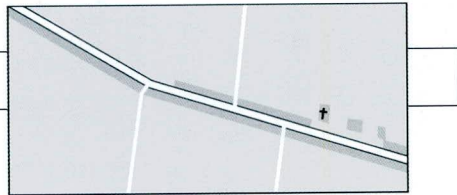
's-Gravendeel ligt in de oostpunt van de bedij-king van Nieuw-Bonaventura die in 1593 werd

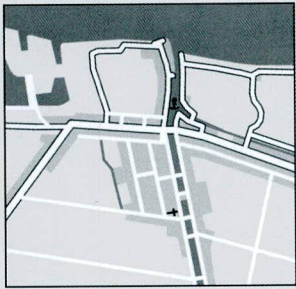
16e eeuw

17e eeuw

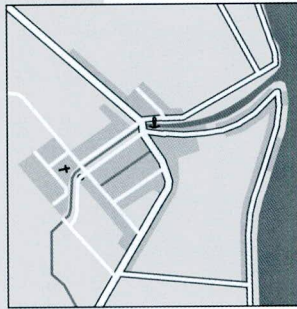
Dijkdorpen met en zonder haven

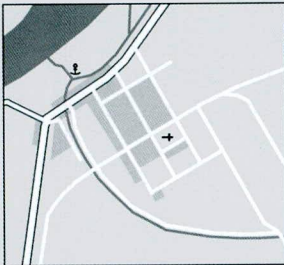
Zuid-Beijerland

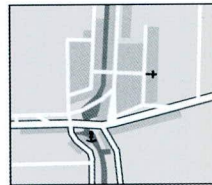
Oud-Beijerland

's-Gravendeel

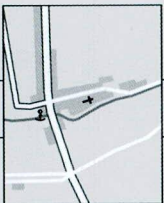

Nieuw-Beijerland

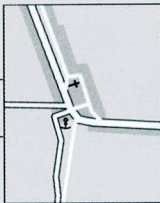

Numansdorp

Plattegronden van nederzettingen op Voorne-Putten en in de Hoekse Waard, uitsnedes op basis van de Chromotopografische kaart van het Koninkrijk der Nederlanden (1897), 1:25.000. De indeling is chronologisch van links naar rechts, thematisch van boven naar beneden. De nederzettingen op de rechter pagina zonder soort aanduiding zijn 'bijzonder' of 'rest' - zie de eerste afbeelding in dit artikel (Met dank aan Bert Stamkot voor het tekenwerk).

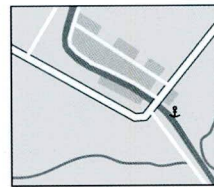

Piershil

Klaaswaal

Voorstraat dorpen

Strijensas

	bebouwing en wegen		kerk
	dijken		haven
	wateren		

@ Bert Stamkot, cartogr. bur. MAP, Amsterdam

voltooid beoosten het Oudeland van Strijen. Een groep van uiteenlopende lieden was eigenaar van de opwassen, onder wie enige adellijke heren, de ingelanden van aangrenzende bedijkingen en de grafelijkheid van Holland. Op initiatief van de Rekenkamer van Holland en in het bijzonder van Johan van Oldenbarnevelt bereikten de verschillende eigenaren overeenstemming en kon de bedijking worden gestart (Van Bilderbeek, 1911; Teixeira, 1925, pp. 332-333). Het dorp werd gerealiseerd op grond van de grafelijkheid en onder haar supervisie, vandaar ook de naam (Gravendeel, 1993, p. 26). De plattegrond van 's-Gravendeel vertoont overeenkomst met Oud-Beijerland. Het bepalende element is een waterloop dwars op de dijk die de nederzetting insteekt. Parallel daaraan loopt aan de zuidkant een straat. Door de aanzienlijke breedte van de waterloop met aan beide zijden kades daarlangs heeft de nederzetting ook iets weg van die langs de Bernisse, zoals Abbenbroek, hoewel het water in 's-Gravendeel niet in directe verbinding staat met het buitenwater, de (Dordtse) Kil. In het verlengde van de noordelijke kade ligt de kerk met kerkring, waardoor de opzet tevens iets weg heeft van de dorpen met voorstraat en kerkring, zoals die op Flakkee werden aangelegd in de 15e eeuw en vervolgens in de 16e eeuw in de omgeving van Flakkee en in de grote bedijkingen van West-Brabant (Rutte, 2008).

Wonderwel komen in 's-Gravendeel veel elementen samen uit de diverse nederzettingen die van de 13e tot de 17e eeuw werden aangelegd op Voorne-Putten, in de Hoekse Waard en in de omgeving daarvan. Het is verleidelijk om hierin de hand van Van Oldenbarnevelt te zien. Hij was in de jaren rond 1600 nauw betrokken bij enkele grote bedijkingsprojecten in zowel Zeeland (Colijnsplaat) als West-Brabant (Prinsensland/Dinteloord), waar aanzienlijke nederzettingen werden aangelegd die opvallende verwantschap vertonen met 's-Gravendeel (vergelijk: Rutte, 2008). Van Oldenbarnevelt was uitstekend op de hoogte van de meest recente

ontwikkelingen in landaanwinningsland, bovendien een van de meest invloedrijke personen in Holland³. Maar we zullen vermoedelijk nooit met zekerheid weten wie verantwoordelijk was voor de opzet van de voorname nieuwe nederzetting in Nieuw-Bonaventura.

BESLUIT

De schaarste aan schriftelijke bronnen waarin iets wordt vermeld over de wording en vorm van de dorpen, loopt als een rode draad door de geschiedenis van de bedijkingen op Voorne-Putten en in de Hoekse Waard. Weliswaar neemt het bronnenmateriaal over de bedijkingen in de periode van de 13e tot en met de 17e eeuw langzamerhand toe, doch over de motieven voor de keuze van een bepaald soort nederzetting komen we weinig te weten. Toch lenen de bedijkingen van de Zuid-Hollandse eilanden zich bij uitstek om meer inzicht te krijgen in het ontstaan en de ontwikkeling van nederzettingvormen. De gegevens over de dorpen mogen schaars zijn, echter de data over de totstandkoming van de bedijkingen zijn vele malen eenduidiger en samenhangender dan het geval is voor de meeste andere cultuurlandschappen in Nederland.

De nederzettingen in de bedijkingen, die tot op de dag van vandaag terug zijn te vinden, tonen dat er nogal wat variatie mogelijk was: dijkdorp met of zonder haven, kerkring, dorp met een haven als centraal element, voorstraatdorp en diverse bijzondere vormen. Uit het voorgaande overzicht in vogelvlucht kan worden afgeleid dat in ieder geval de volgende punten -gerangschikt van zeer algemeen naar meer specifiek- van betekenis waren voor de totstandkoming van een dorp en de vorm ervan: (1) de natuurlijke en culturele gegevens van de bedijking en aangrenzende gebieden van land (oudere ontginningen c.q. bedijkingen) of water (kreken, rivierarmen, handelsstromen); (2) de omvang van de bedijking (een bepaald minimum oppervlak was voorwaarde voor het stichten van een neder-

zetting); (3) de aard en ligging van de bedijking (een eiland of aansluitend op eerdere bedijkingen, afstand tot ouder land en bestaande nederzettingen); (4) de locatie van de nederzetting in de bedijking (in de polder, op de dijk, aan de dijk, bij een gegraven of natuurlijke waterloop); (5) het soort initiatiefnemer (één of meer adellijke heren, burgers, ingezetenen, een groep aandeelhouders).

Kenmerkend is enerzijds de sterke neiging tot het terugrijpen op bestaande dorpsvormen, anderzijds de verschuivende voorkeur voor bepaalde dorpsvormen in de loop van de eeuwen. Nieuwe kerkringdorpen verschijnen slechts in de 14e eeuw op Voorne, voorstraatdorpen in Nieuwenhoorn (1368) en in de Hoekse Waard tussen 1439 en 1539. Soms kan de voorkeur direct worden gerelateerd aan de initiatiefnemers van de bedijkingen. De bijzondere vorm van Oud- en Nieuw-Beijerland (tweede helft 16e eeuw) was te danken aan de heren van Egmond, die van 's-Gravendeel (1593) aan de Hollandse grafelijkheid, misschien aan Johan van Oldenbarnevelt persoonlijk. Ook de havennederzettingen langs de Bernisse, die tot kort na 1400 tot stand kwamen, waren het resultaat van een bewuste keuze, ingegeven door de ligging aan een belangrijke handelsroute. Alleen de meest eenvoudige vorm, het dijkdorp, blijft steeds terugkeren en lijkt dikwijls het resultaat van initiatiefnemers die zo min mogelijk geld en aandacht wilden spenderen aan de nederzetting. Bij de bedijkingen uit de 17e eeuw door groepen van aandeelhouders is dit in ieder geval duidelijk. Uiteindelijk bleven pragmatisme en financieel gewin in de loop van de eeuwen doorslaggevend, maar blijkbaar bestonden daarin voor de uiteenlopende initiatiefnemers verschillende gradaties.

About the genesis and form of the villages in the embanked areas of Voorne-Putten and the Hoekse Waard (13th-17th centuries)

From 1350 till 1650 a series of extensive embankments was carried out in the delta region in

the southern part of the Province of South Holland. Until the 16th century these projects were mainly undertaken by influential members of the nobility of Holland and Zeeland, from the 16th century onwards by groups of rich citizens from Dutch cities, for example Dordrecht and Delft. In these embanked areas of Voorne-Putten and the Hoekse Waard, different types of villages were founded: villages alongside or on the dike with or without a harbour, churchring settlements, mainstreet settlements and some special and unique forms. Which type was chosen depended on the following circumstances: (1) the natural and historical-geographical features of the embanked area and its surrounding land and water); (2) the size of the embanked area (villages were founded in larger embanked areas only); (3) the character and the location of the embanked area (whether an island or not an island, whether in the vicinity of older land and settlements or not in the vicinity of older land and settlements); (4) the location of the settlement in the embanked area (in the polder, on the dike, alongside a natural watercourse); (5) the background of the founders (nobility or groups of citizens).

NOTEN

- 1 Voor een deel ging het vermoedelijk om herbedijkingen. Overigens geldt dat niet alleen voor de Hoekse Waard maar ook voor delen van Voorne-Putten. In dit artikel gaat de aandacht uit naar de bedijkingen met nederzettingen die tot op heden bewaard zijn gebleven. Die vroege geschiedenis, vóór de hier behandelde bedijkingen, is niet zelden in nevelen gehuld. Zie daarover bijvoorbeeld: Leenders, 1996, pp. 76-77, 25-30 en 360-368.
- 2 Zie noot 1.
- 3 De rol van Johan van Oldenbarnevelt bij de bedijkingen in het zuiden van Holland en de bedijkingen en droogmakerijen in het noorden is nog niet diepgaand onderzocht. Jan den Tex wijst in zijn indrukwekkende biografie van Johan van Oldenbarnevelt een paar keer op de betrokkenheid van de landsadvocaat en raadspensionaris van de Sta-

ten van Holland bij bedijkingen, organisatorisch en/of financieel, maar zijn precieze rol en betekenis worden niet duidelijk: J. den Tex (1960). Oldenbarnevelt I. Opgang: 1547-1588. Haarlem, pp. 71-73 en 123; J. den Tex (1962). Oldenbarnevelt II. Oorlog: 1588-1906. Haarlem, pp. 510-513; J. den Tex (1970). Oldenbarnevelt IV. Documentatie. Haarlem, pp. 58-61.

LITERATUUR

- ALKEMADE, K. VAN, EN P. VAN DER SCHELLING (1729). Beschrijving van de stad Briele, en den lande van Voorn. Deel 2. Rotterdam.
- BAARS, C. (1979). Geschiedenis van de bedijking van het deltagebied. In: Landbouwkundig tijdschrift 91, nr. 2, pp. 29-36.
- BAARS, C. (1980). Geschiedenis van de dijkbouw in het deltagebied. In: Landbouwkundig tijdschrift 92, nr. 1, pp. 15-23.
- BAARS, C. (1980). De oorspronkelijke verkaveling van de polders in het deltagebied. In: Landbouwkundig tijdschrift 92, nr. 12, pp. 416-422.
- BILDERBEEK, W.H. VAN (1911). Geschiedenis van de polders Nieuw-Bonaventura, Mookhoek en Trekdam, de wijze van bemaling dier polders benevens hunne bestuurders. Dordrecht.
- CUIJPERS, J. (2003). De Lange Weg. De ontwikkeling van de polder-inrichting in westelijk Noord-Brabant. In: Historisch-Geografisch Tijdschrift 21, nr. 3, pp. 103-109.
- DON, P. (1992). Voorne-Putten. De Nederlandse monumenten van geschiedenis en kunst. Zeist/Zwolle.
- GRAVENDEEL, D.W. (1993). De Groote of Zuid-Hollandse Waard. In: Stichting Jubileumboek 's-Gravendeel (red.). 1593 's-Gravendeel 1993: Uit de geschiedenis van het dorp aan de Kil. Oud-Beijerland, pp. 13-32.
- HOPPENBROUWERS, P.C.M. (2002). Van waterland tot stedenland. De Hollandse economie ca. 975-1570. In: T. DE NIJS EN E. BEUKERS (RED.). Geschiedenis van Holland. Deel I: tot 1572. Hilversum, pp. 103-148.
- KLOK, J. (1939). Voorne en Putten. Utrecht.
- LEENDERS, K.A.H.W. (1996). Van Turnhoutervoorde tot Strienemonde. Ontginnings- en nederzettingsgeschiedenis van het noordwesten van het Maas-Schelde-Demergebied, 400-1350. Een poging tot synthese. Zutphen.
- MIERIS, F. VAN, (1756). Groot Charterboek der Graaven van Holland en Zeeland en heren van Vriesland. Deel IV. Leiden.
- RUTTE, R. (2007). Projectontwikkelen in de Zuidwestelijke delta. Adriaan van Borselen, Anna van Bourgondië en de nederzettingen in de grote 15e-eeuwse bedijkingen. In: J.J.J.M. BEENAKKER, F.H. HORSTEN, A.M.J DE KRAKER EN H. RENES (RED.). Landschap in ruimte en tijd. Liber amicorum aangeboden aan prof.dr. Guus J. Borger. Amsterdam, pp. 305-316.
- RUTTE, R. (2008). Nieuw land - nieuwe samenleving - knappe nederzetting. Over de totstandkoming, vorm en betekenis van de nederzettingen in de grote vijftiende en zestiende-eeuwse bedijkingen op de Zuid-Hollandse en Zeeuwse eilanden en in West-Brabant. In: Jaarboek Historisch Cultuurlandschap 1, ter perse.
- SIDERIUS, K. (1967). Uit vervlogen dagen. Geschiedenis van dorp en polder van Oud-Beijerland. Oud-Beijerland.
- TEIXEIRA DE MATTOS, L.F. (1925). De Waterkeeringen, Waterschappen en Polders van Zuid-Holland, Deel VIII: De eilanden (Vervolg), Afdeling IV: Het eiland de Hoeksche Waard - Afdeling V: Het eiland de Tien Gemeten. 's-Gravenhage.
- TEIXEIRA DE MATTOS, L.F. (1952). De Waterkeeringen, Waterschappen en Polders van Zuid-Holland, Deel VII¹: De eilanden (Vervolg), Afdeling III: Het eiland Voorne en Putten met de Welplaat. 's-Gravenhage.
- TEIXEIRA DE MATTOS, L.F. (1952). De Waterkeeringen, Waterschappen en Polders van Zuid-Holland, Deel VII¹: De eilanden (Vervolg), Afdeling III: Het eiland Voorne en Putten met de Welplaat: Kaarten. 's-Gravenhage.
- UYL, R.G. DEN (1956). Dorpen in de Hoekse Waard. In: Instituut Stad en Landschap van Zuid-Holland (Jaarverslag), pp. 31-41.